

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

**Ijtimoiy-gumanitar
fanlarning dolzarb
muammolari**

1-son (5-jild)

2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 1 (5) - 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahammadovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafuz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari

nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi huzuridagi Sudyalar oliy maktabi;

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasi mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo‘limi psixologik xizmat boshlig‘i.

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po‘latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo‘tayeov Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O‘zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro‘yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo‘yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Xadjamuratova Matlyuba Xashimovna</i> YOSHLARNI IJTIMOIIY HIMOYA QILISHNING TARIXIY ILDIZLARI	11-15
<i>Abdimo‘minov Oybek Bektemirovich</i> MARKAZIY OSIYODA KO‘PTOMONLAMA MUNOSABATLAR: TARIXIY YONDASHUVLAR, SIYOSIY VA IQTISODIY INTEGRATSIYA	16-22
<i>Шадманов Турдибай Рузубаевич</i> ПРОБЛЕМЫ ПЛАНИРОВАНИЯ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ЖИЛЬЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В ПЕРИОД 1940-1960 ГГ	23-27
<i>Мирзаева Наргиза Беркиновна, Рузиева Мухлиса Баходир кизи</i> ИНВАЛИДНОСТЬ И ЕЕ ИСТОРИЯ. СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА ИНВАЛИДОВ В УЗБЕКИСТАНЕ	28-33
<i>Abdug‘aniyev Bekzod Abduvali o‘gli</i> SUG‘DIYLARDA DIN MASALASI: ZARDUSHTIYLIK VA MAZDAKIYLIK	34-40
<i>Umrzoqov Maqsud Shokirovich</i> V.L.VYATKINNING SAMARQANDNING TARIXIY YODGORLIKLARINI O‘RGANISHGA DOIR ISHLARI	41-46
<i>Ochildiyev Lochinbek</i> QASHQADARYO VOHASI TARIXIY-MADANIY YODGORLIKLARI, ZIYORATGOHLARI ULARNING TARIXIY-ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI	47-56
<i>Mamatqulov Bekzod, Bozorov Alisher</i> O‘ZBEKISTONDA SANOAT TARMOQLARINING RIVOJLANISHIDA JANUBIY VILOYATLARNING O‘RNI (1924-1991-YILLAR)	57-64

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Мамажонов Акрамжон</i> МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР (УМУМЛАШГАН ДАРОМАДЛАР) ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ ВА УНИ ШАКЛЛАНИШИ	65-71
<i>Xolmuratov Xolilla</i> O‘ZBEKISTONDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARINI RIVOJLANTIRISH VA ENERGO-SAMARADORLIKNI OSHIRISH ISTIQBOLLARI: IQTISODIY VA IJTIMOIIY TAHLIL	72-83
<i>Karimov Khojakbar</i> INNOVATION POTENTIAL AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN’S MANUFACTURING SECTOR: ENHANCING EFFICIENCY THROUGH AI-DRIVEN MANAGEMENT OF INNOVATIVE INFRASTRUCTURES	84-90
<i>Тўлаков Улуғбек Тошмаматович</i> СОЛИҚ МАЪМУРИЯТЧИЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВЛАР	91-105

<i>Xolmurotov Fozil</i> RAQOBATBARDOSHLIKNI OSHIRISH VA EKSPORTNI RIVOJLANTIRISH ORQALI MINTAQAVIY IQTISODIY BARQARORLIKNI TA'MINLASH: NAZARIYA VA AMALIY YONDASHUVLAR	106-118
<i>Komilov Bakhtiyorjon</i> OPPORTUNITIES AND CHALLENGES IN E-COMMERCE LOGISTICS IN CENTRAL ASIA	119-129
<i>Abdusattorov Sodiqjon</i> TA'LIM XIZMATLARI BOZORIDA TADBIRKORLIK FAOLIYATI TURLARI	130-134
<i>G'anibayev Ilxomjon</i> AUDITORLIK DALILLARI ISHONCHLILIGINI TA'MINLASHDA INTERVYU USULINING AHAMIYATI	135-145
<i>Akhmedov Khasan</i> ISSUES OF IMPROVING THE SYSTEM OF COMPENSATION PAYMENTS UNDER COMPULSORY CIVIL LIABILITY INSURANCE	146-153
<i>Саттаров Абдусамат Умиркулович</i> МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТДА БАҲОЛАШ МЕТОДИКАСИ ВА УНДА ЭКОНОМЕТРИК УСУЛЛАР	154-159
<i>Musamukhamedov Azimjon Jamoliddinovich</i> O'ZBEKISTONDA ISLOMIY MIKROMOLIYA: BARQARORLIK VA FAROVONLIK SARI ADOLATLI YO'L	160-168
09.00.00 – FALSAFA FANLARI	
<i>Xaitov Elmurod Bekmurodovich</i> DUNYO AHOLISINING O'SISH DINAMIKASIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOYIY KO'RSATKICHLAR VA AHOLI HAYOT SIFATI	169-174
<i>Abdullayeva Xulkar Raxmatullayevna</i> BIOEPISTEMOLOGIYA YOKI EPISTEMOLOGIYADA FANLARARO YONDASHUVLAR	175-179
<i>Sulaymonov Maxmudjon Shuxratbekovich</i> O'ZBEKISTONDA FUQAROLIK POZITSIYASI SHAKLLANISHIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI IJTIMOIY OMILLARNING FALSAFIY TAHLILI	180-185
<i>Berdaliyeva Sevara</i> YUSUF XOS HOJIBNING AXLOQIY QARASHLARINI SHAKLLANISHINING TARIXIY-IJTIMOYIY OMILLARI	186-198
<i>Ergashev Urolbek Berkinovich</i> AHMAD TOSHKO'PRIZODA ILMLAR TASNIFINING AHAMIYATI	199-205
<i>Qaxorov Pulotjon Xursanmurodovich</i> INSON GO'ZALLIGI VA UNING AXLOQIY VAHOSI	206-211
<i>Абдуллаходжаев Гайрат</i> ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ	212-215
<i>Ro'ziyev Maqsud O'rinovich</i> ABULHASAN BAHMANYOR SHAXSIYATI VA MA'NAVIY MEROSI	216-220

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

<i>O'zbekov Umidjon Narzullo o'g'li, Boboqulova Nilufar Xayrullo qizi</i> BOSHLANG'ICH TA'LIM INGLIZ TILI DARSLARIDA OG'ZAKI NUTQNI SHAKLLANTIRISH	221-225
<i>Kamalova Madina</i> CHINGIZ AYTMATOV ASARLARIDA BOLA RUHIYATI	226-230
<i>Karimov Rivojiddin Gulamjonovich</i> DISCOURSE AND ITS LINGUOCULTURAL INTERPRETATION	231-240
<i>Baxtiyorova Maftuna Baxtiyorovna</i> INGLIZ TILIDA ANTROPONIMIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI	241-246
<i>Nurmuxammedov Yusuf Shakarboyevich</i> FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MA'NO QATLAMLARI, METAFORA VA METONIMIYA KABI LINGVISTIK HODISALAR BILAN ALOQASI	247-251
<i>Xujakulov Ravshan Isroilovich</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA XALQ TABOBATIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING DERIVATSION TADQIQI	252-258
<i>Olimova Khurshida Vaydillayevna</i> "PROPER NOUNS IN ENGLISH AND UZBEK: STRUCTURE AND THEIR UNIQUE FEATURES"	259-263
<i>Ermatov Ixtiyor, Risqulova Muslima</i> "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDA TOPONIMLARNING BERILISHI	264-269
<i>Abduraimova Dinara Bahodir qizi, Abdullayeva Nilufar Ramazonovna</i> INGLIZ TILIDAGI LEKSIK MATERIALLARNI BOYITISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARNING O'RNI	270-273
<i>Mardonov Maxmud</i> LATIFALARNI TASNIF QILISH MEZONLARI VA TASNIFOTI	274-280
<i>Nazarov Sardor Shamurodovich</i> A COMPARATIVE STUDY OF STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGE WORD COMBINATIONS	281-284

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Абдурасулова Кумриниса Раимкуловна, Каракетова Дилноза Юлдашевна</i> КРИМИНОЛОГИЯДА САБАБИЯТ	285-302
<i>Yumatov Bogdan Olegovich</i> APPROACHES TO UNDERSTANDING THE PRINCIPLES OF ANTI-CORRUPTION MONITORING	303-309
<i>Абдурахманова Нодирахон</i> ПРОБЛЕМЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ СМАРТ-КОНТРАКТОВ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО УЗБЕКИСТАНА	310-317
<i>Бекбутаева Лобар</i> СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА ПРАВ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ: МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ СТАНДАРТЫ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ	318-323

<i>Nishonov Abdulloh Ubaydulloh o'g'li</i> CHIQUINDILARNI TRANSCHEGARAVIY TASHISH VA OLIB O'TISHNING XALQARO HUQUQIY TARTIBI	324-329
<i>Саидов Шохруххон Музаффарович</i> ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИНИНГ ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ ФАОЛИЯТИДАГИ ИШТИРОКИНИ БАҲОЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	330-338
<i>Maxmudov Sunnat Azim o'g'li</i> AYBLILIK TO'G'RISIDAGI MASALANI HAL QILMAY TURIB JINOYAT ISHINI TUGATISH TARTIBI: QONUNCHILIKDAGI MUAMMOLAR TAHLILI	339-348
<i>Inomxo'jaeva Sanobar Muxammadixonovna</i> JAMIYATDA HUQUQIY ONGNI RIVOJLANTIRISHDA HUQUQIY TARBIYA USULLARINING AHAMIYATI	349-355
<i>Mirzakarimova Dilafuz Doniyorovna</i> SUN'IY INTELLEKT, ROBOTOTEXNIKA VA HUQUQ: SUN'IY INTELLEKTNING XAVFSIZ KIBERXAVFSIZLIK TIZIMLARIGA TA'SIRI	356-362
<i>Raximjonova Nargizaxon Raximjonovna</i> YAGONA JINOYATNING JINOYAT-HUQUQIY TAVSIFI	363-368
<i>Dehqanov Raxmatilla Mirzaraxmat o'g'li</i> ISTE'MOLCHILAR ISHTIROKIDAGI TRANSCHEGARAVIY MUNOSABATLAR UCHUN QO'LLANADIGAN HUQUQ	369-374
13.00.00 - PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Iminaxunova Iroda Xuseynovna</i> DIAGNOSTIK YONDASHUV ASOSIDA XORIJIY TILNI O'QITISH IMKONIYATLARI	375-379
<i>Xusanova Mohira</i> XORIJIY TILLARNI O'QITISH VA NAZORAT QILISHNING MAZMUNI	380-386
<i>Haqberdiyev Baxtiyor Rustamovich</i> TEXNIK VA SAN'AT FANLARINI INTEGRATIV O'QITISHDA SINERGETIK KOMPETENTLIKNI TAKOMILLASHTIRISH	387-391
<i>Erkulova Feruza Melikuziyevna</i> THE ROLE OF METHODOLOGICAL TRAINING IN ENHANCING PROFESSIONAL COMPETENCE OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS	392-402
<i>Malikova Madina Abduraxmon qizi</i> INGLIZ TILI DARSLARINI O'QITISH JARAYONIDA HAMKORLIK VA KOOPERATIV O'QITISH TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING USTUVOR USULLARI	403-407
<i>Умаров Азиз Авазович</i> РОЛЬ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ: МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	408-412
<i>Рахмонова Шалола Фахриддин кизи</i> ЖАМИЯТ РИВОЖЛАНИШИДА МЕДИА КОМПЕТЕНЦИЯНИНГ ЎРНИ	413-417
<i>Boymirzaeva Raximaxon Xoshimjonovna</i> XALQ TA'LIMI PEDAGOGLARNI MALAKASINI OSHIRISH JARAYONIDA HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISHGA OID XORIJ TAJRIBASI	418-427

<i>Jamolova Mohigul Baxtiyorovna</i> BO'LAJAK CHET TILI FANI O'QITUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASH QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA METODIK ASOSLARI	428-432
<i>Raxmatov Mirzo Mukimovich</i> BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHILARIGA DASTURLASH TILLARINI O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISHDA SEMIOTIK YONDASHUV	433-438
<i>Umirova Mamlakat Imomovna</i> NUTQIY MADANIYATNI O'STIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI	439-442
<i>Nafasov Arslon Komilovich</i> TARIX FANINI O'QITISH PEDAGOGIK TADQIQOTLAR OBYEKTI SIFATIDA	443-448
<i>Valiyeva Nasiba Xadiytullayevna</i> OLİY TA'LIMDA O'QITISHNI RAQAMLASHTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK METOD VA MODELLAR	449-455
<i>Мухаммадиева Угилрой Холмуродовна</i> ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ И КОМПЕТЕНЦИЙ В ОБЛАСТИ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА У СТУДЕНТОВ	456-463
<i>Qosimova Ozoda Xudoynazarovna</i> PEDAGOG XOTIN-QIZLARNING IJTIMOY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY- PEDAGOGIK TAHLILI	464-472

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW

Received: 20 December 2024

Accepted: 5 January 2025

Published: 15 January 2025

Article / Original Paper

CAUSATION IN CRIMINOLOGY

Abdurasulova Kumrinisa Raimkulovna,

Tashkent State University of Law,

Professor, Department of Criminal Law, Criminology and

Anti-Corruption, Doctor of Law

E-mail: prof.abdurasulova@gmail.com

Karaketova Dilnoza Yuldashevna,

Senior Lecturer, Department of Criminal Law,

Criminology and Anti-Corruption, TSUL, PhD,

E-mail: d.yu.karaketova@gmail.com

Abstract. The article provides an overview of various theories of the causes of crime. Classical approaches are presented in “Theory of Punishment” by Cesare Beccaria, “Theory of Anthropological School” by Cesare Lombroso, “Theory of Freedom of Will” by Jeremy Bentham and “Theory of Anomie” by Emil Durkheim, among the socio-psychological approaches, “Theory of Differential Dependence (Differentiated)”, “Theory of Alienation”, “Theory of Neutralization”, “Theory of Drift (Subculture)”, “Theory of Stigmatization”. The authors attempted to classify the causes of crime based on several criteria, taking into account economic, sociocultural, psychological, family, and social factors. The authors attempted to classify the causes of crime based on several criteria, taking into account economic, sociocultural, psychological, family, and social factors.

Keywords: causality, criminality, crime theory, causes of crime, group of factors, classification, patterns and categories of dialectics, conditions that contributed to crime, objective and subjective causes of crime.

КРИМИНОЛОГИЯДА САБАБИЯТ

Абдурасулова Кумриниса Раимкуловна,

Тошкент давлат юридик университети

Жиноят ҳуқуқи, криминалогия ва

коррупцияга қарши курашиш кафедраси

профессори, ю.ф.д.

Каракетова Дилноза Юлдашевна,

ТДЮУ Жиноят ҳуқуқи, криминалогия

ва коррупцияга қарши курашиш

кафедраси катта ўқитувчиси, PhD

Аннотация. Мақолада жиноятчилик сабабларига оид асосий ёндашувлар таҳлил қилинган. Классик ёндашувлар вакиллари Чезаре Беккарианинг “Жазо назарияси”, Чезаре Ломброзонинг “Антропологик мактаб назарияси”, Иеремя Бентамнинг “Ирода эркинлиги назарияси” ва Эмил Дюркгеймнинг “Аномия назарияси”, ижтимоий-психологик ёндашувлар вакилларининг “Дифференциал боғлиқлик (табақалаштирилган) назарияси”, “Беғоналаштириш назарияси”, “Нейтрализация назарияси”, “Субмаданият назарияси”, “Дрейф (кеманинг курсдан оғиши) назарияси”, “Стигмация назарияси” ўрганилган. Муаллифлар томонидан иқтисодий, ижтимоий-маданий, психологик, оилавий ва ижтимоий

омилларни ҳисобга олган ҳолда жиноятчилик сабабларини бир неча мезонларга кўра таснифлашга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: сабабият, жиноятчилик, жиноятчилик назарияси, жиноятчилик сабаблари, омиллар гуруҳи, таснифлаш, диалектика қонуниятлари ва категориялари, жиноятчиликка имкон берган шарт-шароитлар, жиноятчиликнинг объектив ва субъектив сабаблари.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I1Y2025N39>

Криминология фанида мураккаб ва ҳал қилиниши жиҳатдан аҳамиятли бўлган муаммоли категориялардан бири “сабабият” ҳисобланади. Криминологияда сабабият жиноятчилик ҳақидаги фаннинг методологик ва фалсафий масалаларидан бири сифатида эътироф этилади. Яъни “сабабият” нафақат криминология, балки жиноят ҳуқуқи, фалсафа фанларининг ҳам тадқиқот объекти ҳисобланади. Мамлакатимизда криминологияда “сабабий боғлиқлик” ҳақидаги таълимотлар муаммо сифатида махсус тадқиқ қилинмаган.

Бундан ташқари айтиб ўтиш керакки, жиноятчилик сабабларини умумметодологик жиҳатдан ўрганиш – жамиятдаги салбий ҳодиса ҳисобланган жиноят, унинг вужудга келиш сабаблари ва шарт-шароитлари, шунингдек, жиноятчилик тузилиши, унга таъсир кўрсатувчи устувор омиллар ва йўналишларни аниқлаш ва билишни тақозо қилади. Аксарият ғарб криминологларининг фикрига кўра, жиноятчилик сабабларининг тадқиқ қилиниши ва ўрганилиши инсоният цивилизацияси ва глобаллашуви жараёнига ҳам таъсир кўрсатади. Маълумки, жамиятда турли: позитив (ижобий) ва негатив (салбий) ҳодисалар мавжуд бўлиб, бундай ҳодисалар ичидан айнан қайсилари негатив эканлигини ўрганиш эса криминология фанининг асосий вазифаларидан биридир. Жиноий хулқ-атвор, жиноятчилик ана шундай кўп объектлиги негатив ҳодисалардан бири бўлиб, бундай қилмишларнинг вужудга келиш сабаблари ва шарт-шароитларини аниқлаш ва ўрганиш жамият учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Криминология фанининг методологик асосини диалектика қонуниятлари ва категориялари ташкил этади. Криминологияга тегишли бундай категориялар ичидан “сабаб ва оқибат” категорияси муҳим бўлиб, у криминологияда виктимология ва жиноятчилик сабаб ва шарт-шароитларини тадқиқ этиш учун қўлланилади.

Ҳозирги кунда бир қанча университет ва институтларда “криминологик сабабият” мавзусида тадқиқотлар ўтказилишига катта эътибор берилмоқда.

Криминологияда сабабият мураккаб ва аралаш муаммолардан биридир, шунинг учун ҳам бу тушунча алоҳида ҳолатларини эътиборга олган ҳолда босқичма-босқич ўрганилиши лозим. Ҳар бир ҳолат вужудга келишининг умумий категорияси “детерминация” (лот Determinare белгилаш) криминологияда муҳим аҳамият касб этади.

Детерминизм барча ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги ва сабабий боғлиқлиги, объектив қонуниятлари ҳақидаги фалсафий таълимотдир. У сабабиятнинг умумий хусусиятини рад этувчи индетерминизм таълимотига қарама-қарши ҳисобланади.

Детерминация бу ҳолат, жараён ва ҳодисаларнинг объектив мавжуд боғлиқлигидир.

Диалектика қонунига кўра, барча мавжуд нарсалар доимий ҳаракатда, воқелик соҳаларидаги ҳодисаларнинг боғлиқлиги турли: элементар, механик, физик, биологик ва ижтимоий шаклда бўлади.

Детерминация турли шаклларга эга: ҳодисаларнинг боғлиқлиги, функцияларнинг алоқаси, корреляция, сабабият ва ҳ.к.

Сабабий боғлиқлик детерминация ҳақидаги таълимотнинг асосини ташкил қилади. Сабабият эса детерминациянинг ички ўзига хос хусусиятларга эга: умумийлик, орқага қайтиш кучига эга эмаслик, вақт ва ҳудуд бўйича узвийлик.

Ўз табиатига кўра сабабият – генетик боғлиқлик ҳисобланади, чунки сабаб маълум бир оқибатларни келтириб чиқаради.

Инглиз астрономи, физик-математик, материалист Гершель Джон Фредерик Вильям нуқтаи назарига кўра, барча фанларнинг асосий вазифаси сабабиятни аниқлашдан иборат бўлиши керак. Бу вазифани у қуйидаги 5 қоида орқали белгилаб беради:

- 1) сабаб ва оқибат боғлиқлигининг ўзгармаслиги;
- 2) сабаб мавжуд бўлмаганида оқибатнинг ҳам мавжуд эмаслиги, ўзгармаслиги;
- 3) сабаб ҳақиқийлигининг ўсиши ва камайиши оқибатнинг ўсиши ва камайишига олиб келиши;
- 4) тўғри, тўсиқсиз ҳаракатларнинг ҳар бир ҳолатида сабаб оқибатларининг бевоситалиги;
- 5) сабаб йўқолиши билан оқибатнинг йўқолиши[1].

Сабабият категорияси 30дан ортиқроқ алоқаларни бирлаштириб, сабаб, шунингдек, шарт-шароит, натижа (оқибат) ва улар ўртасидаги алоқадорликларни ўз ичига олади.

Фалсафада шарт-шароитларнинг бирга содир бўладиган, зарур ва етарли кўринишлари мавжуд.

Бирга содир бўладиган шарт-шароитлар деганда, сабаб вужудга келишининг вақт ва ҳудуддаги ҳолатлари тушунилади. Зарур шарт-шароитлар сифатида уларсиз жинойий сабаблар келиб чиқмайдиган шарт-шароитлар тан олинади. Зарур шарт-шароитлар мажмуи эса етарли шарт-шароитларни келтириб чиқаради.

Сабаб ва шарт-шароитлар ўртасидаги муносабат нисбий бўлиб, у генетик характерга эга, яъни сабаб хатти-ҳаракатни вужудга келтирса, шарт-шароит сабаб билан боғлиқ хатти-ҳаракатлар имкониятини келтириб чиқаради.

Сабаб ва оқибат динамик ва статик қонуниятлар билан ўзаро боғлиқдир. У ёки бу жиноят содир этиш билан шахс маълум бир ижтимоий муносабатларга зарар етказди. Бу ерда сабабий боғланиш хулқ-атворнинг мотив ва мақсади шаклида ифодаланган шахс билан боғлиқдир.

1995 йилда Россия Федерациясида чоп этилган “Криминология” дарслигида “ҳар бир жамиятда жиноятчиликнинг умумий сабаби - бу объектив ижтимоий қарама-қаршилиқдир[2]”, деб таъкидланган.

А.И. Долгованинг фикрича, ҳар бир жамиятдаги жиноятчиликни унинг вужудга келган жойи, вақти ва шароитларининг хусусиятларидан келиб чиқиб ўрганиш керак. Бу эса ижтимоий субъектлар тизими ва эҳтиёт чораларини белгилаш каби амалий мақсадлар учун хизмат қилади[3].

В.Н. Кудрявцевнинг фикрига кўра, жиноятчилик сабаблари бир хил бўлмасдан, бундай сабаблар асосини объектив ижтимоий қарама-қаршилик ташкил этади.[4]

Юқоридагилардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, ижтимоий хавфли ҳодиса ҳисобланган жиноятчилик ижтимоий хусусиятга эга бўлганлиги учун ижтимоий муносабатлар доирасидагина ўзининг сабабларига эга бўлади.

Иккинчидан, жиноят ва жиноятчиликнинг аниқ, ягона сабабини кўрсатиш методологик жиҳатдан нотўғри бўлиб, сабабият криминологияда комплекс ҳодисадир.

Учинчидан, жиноятчилик сабаблари муаммоларига комплекс нуқтаи назаридан қараш керак.

Қуйида жиноятчилик сабаблари ҳақидаги асосий назарияларга тўхталамиз. Жиноятчилик сабабларининг вужудга келиши тўғрисида қатор концепциялар ишлаб чиқилган бўлиб, бу борада бир неча: теологик ва астрологик, антропологик ва биологик, бионик ва кибернетик, генетик ва психологик нуқтаи назарлар мавжуддир.

Махсус адабиётларда жиноятчилик сабабларининг асосан икки: биологик ва социологик йуналиши белгиланган. Лекин булардан ташқари бир неча таълимотлар ҳам мавжуддир.

Ушбу назарияларнинг қадимгиларидан бири теология таълимотидир.

Биринчидан, бу таълимотда “жиноят” сўзи ўрнига “гуноҳ” сўзи ишлатилади. Лекин “гуноҳ” сўзи ижтимоий хавфли бўлган жиноят билан бирга шахс хулқ-атвор қоидаларини ҳам ўз ичига олади.

Иккинчидан, бу таълимотнинг асосий ғояси инсон ҳаёти гуноҳдан иборат ва инсоният гуноҳлар мажмуи билан қопланган.

Хулоса қилиб айтганда, бу таълимотга кўра, шахснинг жиной (гуноҳли) хулқ-атвори — дастлаб одам ўзининг хатти-ҳаракатига боғлиқ бўлган, кейинчалик у табиий характерга эга бўлиб, одамнинг ажратиб бўлмайдиган сифатига айланган, бу ҳолат эса инсоният бутунлай инқирозга учрашигача давом этади.

Илоҳийлик таълимотига вақт ва руҳиятига кўра яқинроқ бўлган тиббий-астрология таълимотида қуёш, ой ва қуёш системасидаги бошқа планеталар ҳамда бурж белгиси, юлдуз ва космик нурланишлар инсон аурасига таъсир қилади[5], деб ҳисобланади. Масалан, бир бурж остида туғилган инсонлар бир хил касалликка, бир хил тақдирга эга бўлади. Ҳар бир бурж белгиси инсон аурасига мўлжалланган бўлиб, унинг индивидуал хусусиятлари (космик коди, биокоди)ни белгилайди.

Астромедицина йўналиши вакилларининг тасдиқлашича, қуёш энергияси инсон энергияси (унинг умуртқа, юрак энергияси)га циркуляр таъсир қилади. Лекин бу таълимотда инсоннинг қилмишининг қуёш энергиясига боғлиқлиги ҳақида аниқ гапирилмаган.

Жиноятчилик сабаблари ва унга қарши курашишнинг методологик асосини таълимотлар ичида XVIII аср ўрталари яратилган омиллар назарияси (теория факторов) ташкил этади. Бу назариянинг асосчиси Шарль Монтескье ўзининг “Қонунлар руҳи” асарида шахснинг хулқ-атвори таъсир кўрсатувчи бир-бирдан мутлақо фарқ қилувчи қуйидаги омилларни: бошқарув шакли, қонунчилик, мамлакатнинг географик жойлашуви, иқлим, тупроқ сифати, халқнинг турмуш тарзи, виждон эркинлиги даражаси, аҳолининг табақаланиши ва сони, бойлик, савдо-сотик, одат ва удумларни

кўрсатиб ўтди[6], Монтескье назариясида жиноятчилик сабабининг икки географик ва иқлим билан боғлиқ йуналиши кўрсатилган.

Инглиз моралисти, юрист Иеремия Бентам ўзининг “Қонунчилик ва ахлоқ асосларига кириш” асарида шахснинг хулқ-атвориغا, хусусан, жиноятчиликка таъсир қиладиган 32та ҳолатни санаб ўтган: мустақкамлик, жисмоний ожизлик, билим даражаси ва сифати, ақлий имкониятлар кучи, характернинг қўполлиги, доимийлиги, одат йўналишлари, маънавий эҳтиёжлар, ахлоқий ва диний сезувчанлик, диний эҳтиёжлар, ёқимсизликни хуш кўриш, нодонлик, оддий билимлар, молиявий аҳвол, тана тузилиши, ёқтириш ва ёқтирмасликдан келиб чиқадиган алоқалар, жинс, ёш ижтимоий ҳолат, тарбия, иқлим, ижтимоий ҳолат, тарбия, иқлим, келиб чиқиш, бошқарув шакллари, дин ва ҳ.к[7].

Бентам ўзининг “Деонтология, ёки ахлоқ тўғрисидаги фан” асарида шахс хулқ-атворининг мотиви роҳат ёки азоб-уқубатларга олиб келишини тасдиқлаган. Руҳият, унинг ғояси бўйича, аниқ бир шахснинг қилмиши натижасида вужудга келувчи роҳат ва уқубатнинг мувозанати сифатида математик характерга эга[8].

XIX аср 1-ярмида белгиялик олим Адольф Кетле Статистик маълумотлар асосларига ихтисослашган жиноятчилик омиллари назариясини яратди. Унинг бундай назарий қарашлари “Ижтимоий физика” асарида асослаб берилган. Ўрта ёшли шахсларнинг жиноят содир этишига бўлган иштиёқини аниқлаш учун Кетле ахлоқий (руҳий) элементга иқлим, жинс ва ёш таъсирини тадқиқ қилиш ва бу таъсирлар ҳақиқийлигининг даражасини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

“Ёш бевосита жиноятчиликка мойилликнинг кучайиши ёки пасайишига таъсир кўрсатувчи сабаблардан биридир. Бу мойиллик шахснинг эҳтирос ва жисмоний кучи интенсивлиги билан тенг даражада ривожланади”.

“Жинсларнинг турли хиллиги ҳам жиноятчилик мойиллигига таъсир кўрсатади”.

“Жиноятчиликка йил вақтларининг алмашуви таъсир кўрсатишини аниқлаган ҳолда, у ёз вақтида - шахсга қарши жиноятлар кўпроқ, мулкка қарши жиноятлар эса камроқ этилади, қишда эса “аксинча”, - деб таъкидлайди.

“Иқлим асосан одамнинг шахсга қарши жиноятлар содир этиш мойиллигига таъсир қилади.”

У жиноятчилик омиллари сифатида ёш, жинс, иқлимга эътибор бериб, булардан ташқари, қуйидаги омилларни санаб ўтади: ишлаб чиқариш ва савдо тараққиёти, фуқароларнинг тенгсизлиги, касб роли, улуғлаш, қашшоқлик ва ҳ.к.[9]

Кўпчилик криминалистлар ва юристлар омиллар назариясидаги қуйидаги:

1. Жиноятчиликнинг асосий сабабларини тушунтиришда жиноятчиликнинг алоҳида омилларини белгилаш зарурияти;

2. Шахснинг хулқ-атвори индивидуал омиллар мажмуи сифатида жиноятчилик ривожланиш қонуниятлари билан бирга тадқиқ қилиш зарурияти;

3. Жиноятларга био-физиологик ва ижтимоий омиллар маҳсули сифатида қарашни тан оладилар.

Жиноятчилик сабаблари тўғрисидаги биологик таълимотлар нисбатан ривожланган таълимотлардан биридир.

Австриялик анатом Г.И.Галль инсон миясида “ўғрилик ва одам ўлдириш ҳаракатининг қўзғалишига олиб келадиган маълум бир жой”ни топиш мумкинлигини таъкидлайди[10]¹.

Жинойтчиликнинг биологик омиллари ва унинг таснифи муаммолари билан биринчи марта алоҳида шуғулланган италиялик врач, криминалист, Турин Университети анатомия фанлари профессори Чезаре Ломброзо “антропологик мактаб” асосчиси ҳисобланади.

Ломброзо жиноятчилик сабабларини: эволюцион характерга эгаллигини белгилаб, “жинойтчи бўлиб туғилган шахсларнинг табиати” омилига кўпроқ аҳамият берди. Бу борада у дастлаб жиноятчилик омилларининг схемасини эмас, балки жиноятчи бўлиб туғилган шахснинг “стигма” белгилари, симптомлари схемасини ишлаб чиқди. Бундай схемалар унинг “Жиноятчи одам”, “Жиноят унинг сабаблари ва даволаш воситалари” асарларида ифодаланган.

“Жиноий одам” асарида у жиноятчи бўлиб туғилган шахснинг характерли белгиларига эътибор берган. Кейинчалик эса жиноятчи бўлиб туғилган шахснинг антропологик, биологик, биопсихологик белгиларини тадқиқ қила бошлади. Унинг намунавий схемаси қуйидагича:

а) руҳий касал ва нормал шахслар, жиноятчининг бош суяги тузилиши, хусусиятлари, бузилишлар (аномалия);

б) мия бузилишлари: морфологик ва психологик бузилишлар;

с) ички бузилишлар: юрак, ошқозон ва ҳ.к.;

д) вазн, қомат, бош, юз, қулоқ, бурун, оғиз, соч, терининг антропометрик хусусиятлари;

е) тана бузилишлари: кўкрак, томирлар ва ҳоказоларнинг аномалиялари;

ф) биопсихологик хусусиятлар: тана температураси, таъсирчанлик, шафқатсизлик, майга ва қимор ўйинига ишқибозлик, диндорлик, ахлоқий сезгилар, виждон қийналиши, ўз қилмишидан пушаймон бўлиш, адолат туйғуси, дангасалик, енгилтаклик, цинизм, ёлғончилик, маълумот, жаргон, имо-ишоралар, дастхат, татуировка [11].

“Жиноят, унинг сабаблари ва даъволаш воситалари” асарида Ломброзо “ҳар бир жиноят сабаблар кўплигидан келиб чиқади” деган сўз боисида жиноятчилик омилларининг бутун бир тизимини ривожлантирди.

У асосий ҳисоблаган физик, биологик, психологик ва ижтимоий омиллар гуруҳидан келиб чиқувчи қуйидаги 15та:

1) иқлимий ва метеорологик омиллар ҳаддан ташқари ортиқ ҳарорат, мўтадил ҳарорат, йил фасллари, иссиқ кунлар, жиноятчилик йилномаси, иссиқ давлатлар ва бошқа таъсирлар;

2) географик омиллар: геология, география, безгак (малярия), ўлим;

3) ирқ омиллари: ирқ таъсири, жиноятчилик марказлари, делихоцефаллар, брахицефаллар (қисқа, думалоқ каллали одам), рангли ва қора сочлар, еврейлар, богемалар (капиталистик мамлакатлардаги турмуш шароити оғир аҳволдаги адиблар, артистлар, рассомлар ва зиёлилар);

¹ Gall F. J. Sur les fonctions du cerveau. T.I. - Paris : J.B. Baillièrre, 1825. -P. 405.

- 4) цивилизация ва варварлик омиллари: варварлик (маданиятсизлик), одамларни тўплаш, эмиграция, иммиграция, туғилиш, шаҳар, қишлоқ;
- 5) Овқатланиш билан боғлиқ омиллар;
- 6) алкоголизм ва наркотизм омили: ичкиликнинг салбий таъсири, пауперизм, алкоголизмнинг ривожланиши, наркотик, морфий истеъмол қилиш;
- 7) таълим омиллари: саводлилик, саводсизлик, таълим, таълим аломатлари;
- 8) иқтисодий омиллар: нархлар ва солиқлар, ишсизлик, иш ҳақи тўлаш кунлари, омонат кассалари, қишлоқ хўжалик ва саноат туманлари, бойлик, камбағаллар жиноятчилигининг устунлиги;
- 9) дин омили;
- 10) тарбия омили: никоҳсиз туғилганлар, етимлик, ахлоқсиз ота-оналар, тарбия;
- 11) ирсият омили: атавистик ирсият, ота-оналарнинг руҳий ёки тутқаноқ (эпилепсия) касаллиги, алкоголизм сифатидаги мерос, ота-она ёши;
- 12) ёш омили: илгарилаб кетиш, ёш;
- 13) жинс омили: жинс ва ёш мослиги, жиноятчининг жинс билан боғлиқ хусусиятлари, фоҳишабозлик;
- 14) фуқаролик ҳолати омили: фуқаролик ҳолати, касб, ҳарбий хизмат, ишдан жирканиш;
- 15) бошқа омиллар: тюрма, сенсация, тақлид қилмоқ [12] кўрсатилган.

Ломброзо туғма жиноятчи назарияси билан бирга шахснинг ташқи белгиларига кўра жиноятчилар типлари назариясини ҳам яратди.

Лекин Ломброзонинг қарашлари ҳаёт бўлган давридаёқ танқидга учради. Инглиз врачлари Горант жиноятчилар ва оддий одамларни қиёсий ўрганишнинг антропологик назарияси хулосаларини таҳлил қилиб, жиноятчиларнинг антропологик типлари мавжуд эмаслигини таъкидлади. Ломброзо шогирдлари Энрико Ферри ва Рафаэль Гарофало жиноятчи эркинлигини рад қилиб, унинг биологик шарт-шароитларига эътиборларини қаратишди. Э.Ферри “жиноятни касаллик, жазо тизимини эса - унинг давоси” [13] сифатида кўришни таклиф қилди.

Охир оқибат биологик омиллар мураккаб детерминантлар комплексига қадар қисқартирилиб қуйидаги кўринишга эга бўлди:

- 1) антропологик омиллар: тана тузилиши, шахсий хусусиятлар;
- 2) физик омиллар: иқлим, вақт, йил, ҳарорат.
- 3) ижтимоий омиллар: ижтимоий фикр, дин, оилавий муносабат, мактаб режими, саноат ҳолати, иқтисодий ва сиёсий қонунчилик тизими [14].

Ломброзианлик криминология учун жиноят сабабларини шахснинг туғма, ташқи белгиларида кўринувчи “жиноятчи бўлиб туғилган шахслар назарияси”ни киритди.

Лекин Ломброзианлик йўқолиб кетмади, ҳозирги даврда унинг янги йўналишларидан бири ҳисобланган неоломброзианлик ҳам мавжуддир.

Масалан, криминал-биологик назарияга кўра, рецидивистларнинг тасодифий жиноятчилардан фарқлантирувчи физик ва психологик хусусиятлари мавжуд. Кречмер эса “тана тузилиши (конституцион) қобилияти назарияси”ни илгари суриб, шахсларни жисмоний жиҳатдан тана тузилишидан фарқлайди ва жинсий қилмишни ўрганишни бу билан бевосита боғлайди [15].

Шелдон ва Глюк жиноятчи типининг “морфологик” назариясига асос солиб, маълум бир типлар ўртасида шахснинг жисмоний, ташқи белгилари ва потенциал жиҳатдан боғлиқлик мавжудлигини исботлаб берди [16].

Бизга маълумки, организмнинг ўзгарувчанлиги ва ирсият қонуниятлари ҳақидаги фан биологиянинг нисбатан янги йўналиши ҳисобланган “генетика”ни ташкил этади.

Генетик назария инсон хулқ-атвори сабаблари табиати ҳақидаги биологик таълимотлардан бири ҳисобланади. Бу назария тарафдорларининг асосий ғоясига кўра, ўйинчи ўз қўлидаги карта билан янги партияни бошлаганлиги каби ҳар бир шахс ўзидаги генлар билан ўзининг ҳаётини бошлайди.

Жиноий қилмишларнинг генетик кодлар билан боғлиқлигини ва ўзаро алоқадорлигини исботловчи ҳолатлардан бири эгизаклар ўртасидаги жиноятчилик ҳисобланади.

Эгизакларда ирсият бир хил бўлиб, улар фақат ўсиш, ривожланиш шарт-шароитлари билан фарқ қилади. Бу ҳолат бутунлай генетик ўхшашлик мавжуд бўлган эгизаклардан бирида жиноят содир этишга мойилликнинг иккинчисида жиноятчиликнинг қайтарилиши мавжудлигини кўрсатишда қўлланилди[17]. Бу назария тарафдорлари томонидан 249 жуфт эгизаклар ўртасида эксперимент ўтказилганда, эгизаклардан бири жиноят содир этгани 62.9% ҳолларда уларнинг иккинчиси ҳам жиноятчи бўлиб ҳисобланади. Яъни ирсият таъсир даражаси 15-80% бўлса, атроф-муҳит таъсир даражаси 20-25 % ҳисобланади.

Америкалик биолог Морган Томас Хант асос солган “Хромосома назарияси”га кўра, одамда 46та хромосома бўлиб, агар улар 47та бўлиб қолса, яъни битта ошиб қолса одам нормал бўлмаган ҳолатда бўлади ва бундай одамлар бўйи узун бўлиб, агрессив хулқ-атворга эга бўлади. Бу назария тарафдорлари фикрига кўра, “ортиқча” хромосома - жиноят содир этишнинг биологик (генетик) сабабларидан бири ҳисобланади[18]¹.

“Эндокринологик жараён” назариясида жиноятчилик сабабларининг шаклланишининг биологизацияси кўзда тутилган бўлиб, бу назария жиноий қилмишнинг одам ички секрециясида жойлашган темирнинг бузилишига боғлайди.

Жиноятчиликни организмнинг анатомио-физиологик хусусиятлари билан боғлайдиган назариялардан бири “паст ёки тўлиқ кадрга эга бўлмаган (кадр) ирқ” позицияси бўйича жиноятчилик сабабларини тушунтириш ҳисобланади. Унга кўра, “юқори ирқ ҳамма вақт қуйидагисини сиқиб чиқаради ва қириб ташлайди, бу инсоният қонунидир”.

Психологик назария жиноятчилик сабаблари ҳақидаги мураккаб назариялардан бири ҳисобланиб, унинг икки асосий: психопатик ва психоанализ йўналиши мавжуддир.

Биринчи йўналиш жиноятларнинг содир бўлишига шахснинг психик соғлиғи таъсир қилишини белгилаб берган.

Немец психиатри Курт Шнейдер ўзининг “Психопатик шахслар” асарида 10та психопат типларни ўрганган ҳолда, уларнинг камида 7таси ижтимоий хавфли қилмиш содир этишга мойиллигини аниқлади (хусусан, меланхолик ва холерик)[19].

¹ Т.Г.Морган. Избранные работы по генетике. Государственное издательство колхозной и совхозной литературы «Сельхозгиз» Москва-Ленинград—1937.-С. 51-61.

Яна бир немец психиатри Кречмер Эрнест эса жиноятчиларнинг қуйидаги типларини таснифлайди: (пикнический) пикник (гавда қисми катта, оёғи калта) шахслар. Лепогосомик ёки астеник новча ва оғир бўлмаган), атлетик (жуда ривожланган пропорционал гавда тузилишига эга) шахслар[20]. Кечмернинг бундай тавсифи антропологик назария ғояларига яқин туради.

Психоанализ назарияси асосчиси австриялик психиатр Зигмунд Фрейд ҳисобланиб, у ўзининг “Тушлар таъбири” (тушларни шарҳлаш) асарида инсон ички дунёсининг тузилиши, руҳий азобланиш сабаблари, шахснинг ўзи ва атроф-муҳит ҳақидаги тушунчалар ва шу кабиларни асосий масала сифатида ёритди[21].

Фрейднинг асосий ғояси унинг рақиблари томонидан “пансексуализм” деб аталган. Сабаби, у асаб касаллиги билан касалланган шахслар, хусусан, галлюцинация, спазм, қўрқувга тушган аёлларни ўрганиб, шахсларда қуйидаги икки ҳал қилувчи инстинкт (эҳтирос) мавжудлигини кўрсатди: ўз-ўзини муҳофаза қилиш инстинкти - шахс хулқ-атвори орқали ҳаракатланиб, усиз тирик жон мавжуд була олмайди, сексуал инстинкт- шахснинг ўзини эмас, балки унинг бутун шаклини сақланишини таъминловчи инстинкт. Шунингдек, унинг психоанализ назарияси “ана шу сексуал инстинкт” орқали шакллантирилган.

Фрейднинг фикрига кўра, агар жамиятдаги тақиқлар шахснинг эркин (ҳаракатланиш)лигига тўсқинлик қилса, у ўзининг ақлий ва жисмоний ҳаракатларидан четга чиқиб, бундай тўсиқни четлаб ўтиш пулларини қидиради ва бунинг оқибати ҳуқуққа хилоф қилмишларда намоён бўлади. Шундай қилиб, Фрейднинг психоанализ назариясининг асосий ғоясини “қониқиш” ташкил қилиб, у инсон хулқ-атворини ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Яъни “қониқиш” - психик соғломликнинг асосини, “қониқмаслик” эса оғир асаб ва психик бузилишларга, ҳаттоки, ижтимоий хавfli оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин.

Неофрейдизмга К. Хорни ва Э.Фроммларнинг “психомаданий” Америка фрейдизми, шунингдек, психокасалликни инқилобий потенциал орқали, функциясини эса прогресс кучи воситасида ҳал қилинишини изоҳловчи фрейдомарксизм кабиларни киритиш мумкин.

Неофрейдизмнинг марказий ғоясига кўра, инсон хулқ-атворини ҳаракатлантирувчи куч - ички ихтиёрий кучлар, яъни “ишқибозлик” ҳисобланади[22].

Жиноятчилик сабаблари ҳақидаги оригинал психологик таълимотлардан бири француз олими Габриэль Тард таълимотидир. Унинг фикрига кўра, жиноят-ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг негизини шахснинг психик фаолиятининг асосий оқибатлари ташкил этади. Хусусан, бир шахсдаги хусусият “тақлид қилиш” орқали бошқа бир шахсга “юқиши” мумкин ва бу шахснинг хулқ-атворига тезда таъсир кўрсатади.

Бу билан Габриэль Тард биринчи бўлиб тақлид қилувчи шахсни ўрганиш назариясига асос солиб, қуйидаги қонуниятларни яратган:

1. Яқин алоқада бўлган шахслар бир-бирининг хулқ-атворини яхшироқ ва осон қабул қилади.

2. Ёшлар қарияларга, камбағаллар – бойларга, христианлар эса аристократларга тақлид қилади.

3. Олдинги тақлид янгиси билан қопланади, цивилизация ривожланиши тақлид қилиш таъсири кенгайди, шу билан бирга, шахслар томонидан содир этиладиган жиноятлар сони ҳам ортади[23].

Жиноятчилик сабаблари тўғрисидаги социологик назариялар асосан XVIII-XIX асрлар мобайнида шаклланди. Уларнинг икки асосий ҳолати фарқланади.

экзоген омиллар ва уларнинг кўплиги.

Томас Мор ўзининг “Утопия”(1516) асарида жиноий хулқ-атвор – бировнинг қашшоқлигидан, бошқаларнинг эса паразитик ҳаёт тарзидан келиб чиқишини таъкидлайди.

Кампанелла ўзининг “Куёш шаҳри”(1602) асарида белгиланишича, жиноятчилик кўпчилик одамларнинг “бебахралиги” (ҳамма нарсадан маҳрумлиги)га ҳамда жамиятни “адолатлилик ва аъзоларнинг тенглиги” асосида қайта кўриш заруратига боғлиқдир.

Ж.П. Марат ва А. Н. Радищев асарларида жиноятчилик сабаби жамиятдаги бир одамнинг иккинчисини эзиши, адолатнинг мавжуд эмаслигига боғлиқлиги кўрсатиб ўтилган.

Ж.П. Марат ўзининг “Жиноят қонунчилиги режаси” асарида жиноятчиликнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан боғлиқлиги ҳақидаги ғоясини ривожлантирди[24].

Рус демократ олими А.Н.Радищев “Петербургдан Москвага саёҳат”, “Қонунчилик ҳолатлари тўғрисида” асарида жиноятчиликнинг ижтимоий тузум характери, мустаҳкам тизимдаги ижтимоий-иқтисодий шароитларга боғлиқлигини белгилаган. Бундан ташқари, у жиноятчилик сабабларини статистик маълумотлар асосида ўрганиш дастурини ишлаб чиқди[25].

Социалист-утопистлар эса жиноятчилик сабабларини хусусий мулкнинг мавжудлиги ва адолатсизлик билан боғлайдилар.

А.Сен-Симон, Шарль Фурье, Роберт Оуэн жиноятчилик сабабларини одамлар ҳаёти шарт-шароитларига боғлаб, чайқовчилик (олиб-сотарлик), судхўрлик жиноятчилигини кўрсатган ҳолда зўравонлик, эксплуатация, ножўя тарбия ва бошқа шарт-шароитлар мавжуд ҳолларда улар билан курашиш натижасиз эканлигини кўрсатиб ўтганлар. (XIX аср демократлари А.Н.Гернец, В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, Н.Г. Чернышевскийлар ҳам шундай фикрда бўлган).

Белгиялик олим, социолог, статистик Кетле Ламбер Адольф Жак жиноятчиликнинг ижтимоий муносабатлар билан боғлиқлиги ҳақида фикр юритиб, жамиятнинг ўзи жиноят содир этилишига шарт-шароит яратиб беришни таъкидлаб ўтди, шунингдек, статистикадан фойдаланиб жиноят билан шахс хулқ-атвори, унинг тарбияланиш муҳити ва таълими ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга ҳаракат қилди.

Голланд криминологи Ван Гамель жиноятчилик сабабларини иқтисодий шарт-шароитлар, хусусан, бойишга интилиш каби омилларга боғлайди[26].

Немец криминалисти Лист эса жиноятчиликка нафақат иқтисодий шарт-шароитлар, балки уруш, алкоголизм, айрим урф-одатлар ва анъаналар, тарбиядаги камчиликлар ҳамда фоҳишабозлик таъсир кўрсатишини белгилаб берди[27].

Голланд криминологи Бонгер жиноятчиликни “авваламбор, ижтимоий тузум натижаси” деб ҳисоблаб, жиноятчилик шарт-шароити сифатида болалар меҳнати, узун иш куни, иқтисодий тангликлар. Ҳаётини (маиший) келишмовчиликлар каби ижтимоий омилларни кўрсатди.

Америка криминологи Вэрон Фокснинг “Криминологияга кириш” асарида “Дифференциал боғлиқлик (табақалаштирилган) назарияси”, “Бегоналаштириш назарияси”, “Нейтрализация назарияси”, “Субмаданият назарияси”, “Дрейф (кеманинг курсдан оғиши) назарияси”, “Стигмация назарияси” ҳамда жиноятчилик сабабларини иқтисодий асослантириш назарияси каби жинойи хулқ-атвор антологияси (вужудга келиши)нинг иқтисодий назариялари кўриб чиқилган[28].

Э.Дюргеймнинг “Аномия назарияси”нинг американча вариантыда Р. Мертон жиноятчиликни ижтимоий ахлоқнинг заифлашуви, ижтимоий институтларнинг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан издан чиқиши сифатида тушунтирди.

Америка криминологи Эдвин Сатерленднинг “Дифференцияланган ассоциациялар ва боғлиқликлар” назарияси жиноятчилик сабабларини жинойи хулқ-атворга ўргатиш натижаси сифатида талқин қилиб, бу назарияга кўра, жинойи хулқ-атвор шахснинг атрофидаги “қонунни бузиш, унга риоя қилишдан кўра қулайроқдир”, деган баҳо натижасида вужудга келади.

“Субмаданият назарияси”га кўра, одам (асосан ёшлар ва вояга етмаганлар) ўзи билан тенг одамлар гуруҳида яшаб, ушбу гуруҳ, “шайка” қадриятлари билан боғлиқ ҳолда шаклланади, уларга риоя қилади, ижтимоий маданий қадриятлар тизимига эса эътибор бермайди ва натижада унинг хулқ-атвори ғайриижтимоий қилмишга айланади.

“Стигмация” назариясига кўра, ҳеч бир хулқ-атвор ўз ўзидан жиноят деб ҳисобланмайди, ҳамма гап “ён томондан баҳо бериш”дадир. Яъни қилмиш қонунчилик, судья ва полиция томонидан унга таъсир этилган ёки баҳо берилган тақдирдагина жиноят деб ҳисобланади. Айнан шундай таъсир “стигмация”, яъни “клеймания” (жиноят деб тамға босиш) йўли билан жиноят жиноятчиликни вужудга келтиради. Бошқача айтганда, шахснинг жинойи юстиция билан ўзаро алоқаси жараёни унга акс таъсир этиб, уни жиноятчига айлантиради. Вэрон Фокснинг фикрича, бундай жараён тузалмайдиган жинойи жамоа шаклланадиган тюрмада кульминацион нуқтасига етади.

Жиноятчилик сабаблари тўғрисида Маркс ва Энгельс назариясини ХХ аср бошларида голланд криминологи Биллем Адриан Бонгер ривожлантириб, у ўзининг фикрини “социализм альтруизм (бошқалар манфаатини ўйлаш)ни вужудга келтириш имкони бўлганда, капитализм – эгоизм (худбинлик)нинг манбаи ҳисобланади” деб асослантирди. Унинг фикрича, капитализмда эгоист унинг эҳтиёжини қондирадиган қонуний йўл бўлмаса, у бошқалар ҳисобига бойишига ҳаракат қилади. Социализмда эса шахсларнинг эҳтиёжлари қонуний йўллар билан қондирилиб, бунинг натижасида қашшоқлик вужудга келади ва бу жиноятчиликнинг асосий сабабларини юзага келтиради[29].

Собиқ Иттифоқи олимларининг кўпчилиги жиноятчилик сабаблари концепциясига жиноятчилик омиллари кўплиги нуқтаи назаридан ёндашган.

В.Н.Кудрявцев ёзишича, ҳуқуқбузарликлар манбалари – одамлар ҳаётининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари, аҳолининг бутун ва алоҳида қатламлари социал психологияси ва аҳолининг маданияти давлат ва ҳуқуқий институтларининг нормалар томонидан функционаллаштирилганлиги ҳисобланади[30].

Н.Ф. Кузнецова фикрича, жиноятчилик сабаблари бўлиб жинойиликни келтириб чиқарувчи негатив (зарар етказувчи) характердаги иқтисодий, маънавий, тарбиявий, ташкилий-бошқарувга оид, ижтимоий-психологик омиллар ҳисобланади[31].

Л.И.Спиридоновнинг қараши бўйича, жиноятчиликнинг махсус сабаблари умуман мавжуд эмас: айнан бир хил ижтимоий ҳодисалар ҳар хил шароитларда позитив (ижобий) ёки негатив (салбий) оқибатларга олиб келиши мумкин. Криминологиянинг асосий вазифаси эса ана шундай ижтимоий ҳодисалардан қайсилари негатив характерда эканлигини аниқлашдир[32].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, жиноятчилик сабабларини назарий тушунтиришда уларни “сарқитлар” (кўргиликлар) назариясидан ташқари яна икки турдаги нуқтаи назарларга бўлиш мумкин: антагонистик ва ноантагонистик қарама-қаршилиқлар.

Кенг тарқалган “қарама-қаршилиқлар” назарияси марксизм-ленинизм классиклари томонидан асослангиланган антагонистик (муросасиз) қарама-қаршилиқлар назариясига кўра, социал “портлашлар”, инқилоблардан қочиш учун формация, давлат ва ижтимоий тузумни, инсон ҳаёти фаолияти ва тамойилларини ўзгартириш керак. Лекин социализм принципи амал қиладиган жамиятда “ноантагонистик қарама-қаршилиқлар” назарияси мавжуд бўлиб, у жиноятчиликнинг сабаби ҳисобланади.

А.А.Пионтковский жиноятчилик сабаблари таркибини жамият аъзоларининг доимий ўсиб боровчи эҳтиёжлари ва уларни қондиришнинг моддий воситалари ўртасидаги ижтимоий характердаги қарама-қаршилиқларда деб ҳисоблайди.

В.Н.Кудрявцев ёзишича, “ҳуқуққа хилоф, хатти-ҳаракат субъект хулқ-атвори ва қонун талаблари ўртасидаги очиқ низога айланиб боровчи қарама-қаршилиқлар натижасида вужудга келади ва ривожланади. Бундай қарама-қаршилиқлар психологик, социал ёки аралаш характерда бўлади.

Кейинчалик В.Н. Кудрявцев жиноят сабабларини объектив ва субъективга бўлади.

Жиноятчиликнинг объектив сабаблари – одамларнинг иқтисодий ва ижтимоий муносабатларидаги қарама-қаршилиқлари шунингдек, ғайриижтимоий мотивацияга олиб келувчи қийинчилик ва етишмовчиликлардир.

Жиноятчиликнинг субъектив сабаблари эса – социал психология элементлари, бузуқ эҳтиёжлар, манфаатлар, мақсад ва мотивлар ҳисобланади[33].

“Қарама-қаршилиқлар” назариясига қиёсий жиҳатдан яқинроқ назариялардан бири ҳисобланган “Деформация” назарияси А. Номоконовнинг “Преступное поведение: детерминация и ответственность” асарида ўз ечимини топган. Унинг фикрича, барча ижтимоий қарама-қаршилиқлар эмас, балки жамият тараққиётини тўхтатувчи қарама-қаршилиқлар жиноятчилик манбаи ҳисобланади ва бундай қарама-қаршилиқлар — “ижтимоий ҳаёт деформациялари” деб номлаш зарур. Жиноятчилик сабабларини эса шахснинг ҳаёт тарзида, у ёки бу микромуҳитда вужудга келувчи “комплекс деформациялар” сифатида тушуниш керак[34].

Волков Б.С. Номоконов А.Л.нинг позициясини ойдинлаштириб, ғайриижтимоий хулқ-атвор хусусиятларига кўра жиноятчилик сабаблари ва шарт-шароитларини қуйидаги 3 гуруҳга бўлади:

- а) жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши хусусияти билан боғлиқ ҳолатлар;

б) шахнинг ижтимоий интеграциялашуви, унинг ижтимоий психологик хусусиятлари билан боғлиқ ҳолатлар;

В) ижтимоий муносабатлар ва ҳуқуқ-тартиботни ижтимоий-ҳуқуқий тартибга солишдаги ҳамда ҳуқуқбузарликнинг олдини олишдаги камчиликлар боғлиқ ҳолатлар[35].

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнидаги жиноятчилик сабабларини ўрганувчи назариялардан бири Гарри С.Беккер ва Исаак Эрлихнинг жиноятчиликнинг иқтисодий назарияси ҳисобланади.

Сиёсий-иқтисодий Гарри С.Беккер биринчи бўлиб криминологиядаги классик мактаб қарашларини қайта тиклади: одам унинг мотивацияси бошқалар мотивациясидан фарқ қилганлиги учун жиноятчига айланмайди, балки ўзининг қилмишидаги харажат ва фойдани кўзлаган ҳолда маълум бир хулосага келиб, ўзидаги ахборот имкониятларини текшириб шундай қилмиш танлайдики, бундай қилмиш учун жазоланиш хавфи камроқ, фойда эса кўпроқ бўлади[36].

Бошқа сиёсий-иқтисодчи Исаак Эрлих одамлар жиноятчиликка қараб қандай турлансалар, жиноятчиликка қизиқиш ва омад ҳам шундай таъсир кўрсатади, деб ҳисоблайди.

Унинг фикрича, жиноий жазоланадиган қилмиш, хусусан, мулкка қарши жиноятлар жиноятчилар томонидан “нормал бозор операциялари” сифатида содир этилади. Жиноий қилмишлар “ёпиқ бозори”ни эса ҳуқуқбузарларнинг хулқ-атвори турли шаклларда тартибга солади ва мувофиқлаштиради.

Агар тасодифий қурбонлар, деб таъкидлайди у. Ўзларининг жабрланмасликлари учун олдини олиш чоралари (сигнализация, сейф)ни кўрган бўлсалар, жиноятчиларга бундай объектларга тажовуз қилиш қимматга тушади[37].

Вестфальк Университетидаги криминология институти раҳбари Ганс Шнайдер жиноятчилик сабабларининг 3 иқтисодий назарияларини белгилаб берди:

а) депрессия (турғунлик)лар - жиноятчилик юқори конъюктура даврида пасаяди, иқтисодий депрессиялар даврида эса ўсиб боради;

б) экспанциялар – жиноятчилик иқтисодиётнинг ривожланиши билан ўсиб боради, кучсизланиши билан эса пасаяди;

в) комбинациялар - депрессиялар – экспанцияларга кўра, жиноятчилик иқтисодиётнинг “уйғониши” ва инқирози даврида ўсиб боради. Бунда иқтисодиётдаги ўзгаришлар ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатдан жиноятчилик даражасини кўтаради[38].

Бу назариялар яширин латент жиноятчилик тадқиқ қилинганидан кейин ўз аҳамиятини йўқотди.

Жиноятчилик сабаблари таснифлаш муаммолари.

Жиноятчилик сабабларининг таснифи деганда, жиноятчилик сабабларини маълум бир мезонларга кўра, гуруҳларга бўлиш, ажратиш тушунилади.

Жиноятчилик сабабларининг дастлабки ва асосий таснифи “функционаллаштириш даражаси”га асосланади ҳамда умумийлик, хусусийлик ва алоҳидаликнинг диалектик ўзаро муносабати билан белгиланади. Бундай таснифнинг мезони бўлиб, жиноятчилик сабабларининг умумийлиги даражаси ҳисобланади:

а) жиноятчиликнинг умумий сабаблари (барча жиноятлар учун умумий ҳисобланган сабаблар);

б) турли категориядаги жиноятчиликнинг (хусусий) сабаблари;

в) алоҳида турдаги жиноятчилик сабаблари.

Жиноятчилик сабабларининг иккинчи таснифи ижтимоий ҳодисалар таркиби ва хусусиятдан келиб чиқади:

- 1) ижтимоий-иқтисодий;
- 2) ғоявий (маданий-тарбиявий ҳам киради);
- 3) ташкилий-бошқарувга оид;
- 4) ижтимоий психологик.

Жиноятчилик сабабларининг учинчи таснифи мақсадга мувофиқлиги (мақбуллиги)га кўра “тўлиқ” ва “хусусий” каби гуруҳларга бўлишдан келиб чиқади. Бунда жиноятчилик “тўлиқ” сабаблари қуйидагилар билан тавсифланади:

- 1) барча ижтимоий ҳодисалар ва омиллар мажмуи;
- 2) уларнинг турли хусусиятга эга эканлиги;
- 3) жиноятни вужудга келтирувчи ҳодиса ва омилларининг бир хил эмаслиги (яъни асосий, иккинчи даражали, бевосита, билвосита омиллар).

Тўлиқ сабаб жиноятчиликни келтириб чиқарувчи ҳодисалар мажмуидир. Хусусий сабаб тўлиқ сабаб таркибига кириб, унинг бир қисми ҳисобланади ва жиноятчиликнинг бевосита (махсус) сабаби, деб эътироф этилади.

Жиноятчилик сабабларининг тўртинчи таснифи “ижтимоий омилларнинг жиноятчиликка таъсир этиш механизмига” асосланган. Бунда жиноятчилик сабаблари ва уни вужудга келтирувчи шарт-шароитлар эътиборга олинган.

Шарт-шароитлар таркибига кўра жиноятчилик сабаблари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Жамиятда ғайриижтимоий қарашлар ва анъаналарнинг вужудга келиши, тикланиши, қайта тикланишига олиб келувчи турли хил ғоявий тарбиявий омиллар;
2. Ғайриижтимоий қарашлар ва одатларнинг вужудга келишига шарт-шароит яратувчи айрим ташкилий бошқарувдаги хатолар ва камчиликлар;
3. Шахснинг ахлоқий (маънавий) шаклланишидаги камчиликлар.

Жиноятчилик сабабларнинг бешинчи таснифи сабабларнинг объектив, объектив-субъектив ва субъективга бўлинишига асослангандир.

Объектив сабаблар инсон эрки билан боғлиқ бўлмаган тарзда мавжуд бўлган сабаблардир.

Субъектив сабаблар эса одамларнинг эрки ва фаолияти, уларнинг бирлашуви билан белгиланади.

Жиноятчилик сабабларининг олтинчи таснифи ижтимоий-иқтисодий формациялар хусусиятларига асосланади. Бу тасниф марксизм-ленинизм таълимоти билан боғлиқ бўлиб, сабабларнинг “асосий” ва “асосий бўлмаган” турларга бўлинишига олиб келади. Жиноятчиликнинг асосий сабаблари “эксплуататорлик сабаблари” деб номланиб жиноятнинг ўзидан келиб чиқади ва уларни бартараф этиш учун бундай ижтимоий муносабатлар тизимини бутунлай ўзгартириш керак. Социалистик даврида бундай сабаблар “асосий бўлмаган” деб номланади.

Юқоридаги жиноятчилик сабабларининг бешинчи таснифи схемаси шартли равишда бўлиб, бундан ташқари жиноятчилик сабабларини бир қанча мезонларга кўра турларга бўлиш мумкин:

Биринчидан, жиноятчилик сабаблари манбаларнинг сонига кўра “бир омиллик” ва “кўп омиллик”га бўлинади.

Иккинчидан, сабабларни жиноий хулқ-атвор турлари ва характерига кўра, қуйидаги турларга бўлиш мумкин масалан, мулкка қарши, зўравонликка асосланган, давлатга қарши, транспорт, ҳарбий ва шу каби жиноятлар;

Учинчидан, жиноятчилик сабабларини жиноят оқибатлари характерига кўра ўта оғир, оғир ва унча оғир бўлмаган каби турларга бўлиш мумкин.

Тўртинчидан, жиноятчилик сабабларини уларнинг вужудга келиш соҳалари бўйича турларга бўлиш мумкин: қишлоқ хўжалик, савдо, қурилиш соҳалари, жамоат жойлари ва ҳ.к.

Бешинчидан, жиноятчилик сабабларини жиноят содир этган шахсларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб турларга бўлиш мумкин, масалан, маҳкумлар жиноятчилиги сабаблари, вояга етмаганлар жиноятчилиги сабаблари, рецидивистлар жиноятчилиги сабаблари, мансабдорлик жиноятчилиги сабаблари ва ҳ.к.

Ниҳоят, жиноятчилик сабабларини жиноят содир этган шахсларнинг айби шаклларига кўра ҳам турларга бўлиш мумкин: эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноятчилик сабаблари, қасддан содир этилган жиноятчилик сабаблари.

Бундай тасниф нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим бўлиб, жиноятчиликка қарши курашишда олдини олиш чоралари тизимини ишлаб чиқишда ёрдам беради.

Индивидуал жиноий хулқ-атвор даражасидаги жиноятчилик

Алоҳида жиноий хулқ-атворнинг содир этилиш механизмини аниқлаш ва ўрганиш учун диалектиканинг методологик принципларига мурожаат қилишга тўғри келади: “умумий”, “хусусий” ва “алоҳида” ҳодисалар.

Индивидуал тарзда жиноят содир этиш биринчи навбатда жиноятчи шахсининг “эркин ҳаракатига” боғлиқ. Бу эркин ҳаракат, авваламбор, икки омил натижасидир:

а) жиноий хатти-ҳаракат содир этишга имкон берувчи жиноятчи шахсини шакллантирган шарт-шароитлар, унинг қарашлари, одатлари, эҳтиёжлари ва ишончлари;

б) жиноят содир этилганлиги бўйича турмуш-тарзининг аниқ шарт-шароитлари.

Бундай омиллар алоҳида эмас, балки бир-бирига боғлиқ тарзда ҳаракатда бўлади. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳар бир алоҳида жиноят даражасидаги жиноятчилик “занжири” қуйидаги уч босқичлардан иборат:

а) жиноят содир этган шахсининг эркин ҳаракати (сабабий занжирнинг бошланиш қисми сифатида);

б) маълум бир ҳаётий ҳоллар бўйича зарар етказувчи одатлар, анъаналар, қарашлар, ишончлар, манфаатлар ва эҳтиёжларнинг ўзаро боғлиқлиги (сабабий боғлиқнинг марказий қисми сифатида);

в) жиноят содир этган инсон шахси шаклланишининг негатив (салбий) шарт-шароитлари (сабабий боғлиқликнинг энг узун, лекин “чуқур” қисми).

Одамнинг аниқ хулқ-атвори нафақат умумижтимоий шарт-шароитлар (ижтимоий-иқтисодий ҳолат, сиёсий режим, ҳуқуқий мақом, ахлоқий психологик йўналишлар ва ҳ.к.), балки глобал иқлимий, физик, космик омиллар ҳам таъсир қилади.

Айрим тадқиқотларга кўра, инсонлар қуёш нури кучайиши, йил фасллари ва ҳаттоки, рок мусиқа баландлиги таъсирида ҳам жиноят содир этишлари мумкин. Масалан, рок мусиқанинг ўзи инсон психикасига, соғлиғи ва хатти-ҳаракатига таъсир этиши мумкин. Масалан, қадимги Осиёда шундай жазо тури мавжуд бўлганки, маҳкум пастроқ осилиб турган катта қўнғироқ ичига киргизилгач ва тинмасдан қўнғироқ чалинган, бунинг натижасида маҳкум жуда оғир азоб билан ўлган.

Сабабият бошқа ғайриижтимоий ҳодисалар каби инсонлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг социал доирасида вужудга келиб, бундай муносабатлар доираси кенгдир (иқтисодий, психологик, ахлоқий, ҳуқуқий, ташкилий-бошқарувга оид). Жиноят салбий ижтимоий ҳодиса ҳисобланганлиги учун жиноятчилик сабаблари социал институтлар орқали ўрганилади.

Криминологияда сабабият бир турдаги ва бир аҳамиятли бўлмасдан, комплекс характерга эгадир. Жиноятчилик сабабларини аниқлаш борасида эса фақат битта аниқ сабабни кўрсатиб бўлмайди, чунки жиноятнинг ўзи кўпқиррали мураккаб ҳодиса ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилган ўндан ортиқ назариялар ичидан битта аниқ назарияни тан олиб, қолганларини рад этиш мушкул. Чунки ҳар бир назариялар ўз даври шарт-шароитларидан келиб чиққан ва ўша давр олимлари томонидан тан олинган, шунингдек, ҳар бир назариянинг ўзининг устун томонлари ва камчиликлари мавжуд.

Криминологиянинг асосий вазифаси эса ҳар, бир назариянинг “криминологик сабабият” тизимидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлаш ҳамда уларнинг ҳаракатига кўра маълум бир шаклдаги “назариялар пирамидаси”ни яратишдир. Бу борада криминология фани “архитекторлик” вазифасини бажаради.

Жиноятчилик сабаблари омилларининг ҳар бир алоҳида жиноят бўйича вақт ва ҳудуд жиҳатдан таъсир этиш (ҳаракатланиш) механизми турлича бўлиб, бунда “алоҳидалик” хусусиятини эътиборга олиш лозим. Бундай вақтда эса “жиноятчилик сабабларининг таснифи” муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. John Frederick William Herschel. Preliminary discourse on the study of natural philosophy. –М.2019. p.202 .
2. Криминология. -М.: Бек,1995. —С.76.
3. Криминология / А. И. Долгова. — 4-е изд., перераб. и доп. 2016. (Краткие учебные курсы юридических наук). -С.153
4. Криминология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. - 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: норма :ИНФРА-М, 2022. —С.110.
5. Қ.Р.Абдурасулова. Криминология. Дарслик. Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Х. Рустамбоев. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. - Б.35.
6. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye.O dukhe.pdf>
7. Избранные произведения Иеремии Бентама. Т. 1. – СПб., 1867. – Б.39.
8. Bentham J. Deontology. Oxford, 1983. P. 251.
9. Кетле, Ламбер Адольф Жак. Социальная физика, или Опыт исследования о развитии человеческих способностей / Кэтлэ; Под ред. [и с предисл.] А. Русова. Т. 1-2. Т. 2 / / 2 т.; 23 Пер. с изд. 1869 г. студ. Киев. коммерч. ин-та Е. Калмановской, Э. Пышнова и А. Шендеровича. — Киев : Киев. коммерч. ин-т, 1911-1913, 1913. — [2], 360 с.
10. Gall F. J. Sur les fonctions du cerveau. T.I. - Paris : J.B. Baillièrre, 1825. –P. 405.

11. Ломброзо, Чезаре. Человек преступный : [перевод с итальянского] / Чезаре Ломброзо. – Москва : Алгоритм, 2018. — 352 с.
12. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. М., 2004. С. 5.
13. Ферри Э., Сост. и предисл.: Овчинский В.С.: Уголовная социология. — Москва : Инфра-М, 2005. — С.21.
14. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. — М., 1997. — С. 61.
15. Эрнст Кречмер. Строение тела и характер. – Москва : Академический проект, 2019. — С.52.
16. William H. Sheldon, *The varieties of human physique: An introduction to constitutional psychology* (New York: Harper & Brothers, 1940); Glueck S. *Psychiatric Examination of Persons Accused of Crime*// *Yeie Law Journal*. 1927. V. 36. P. 632-648.
17. Штерн К. Основы генетики человека. – М., 1965. – Б. 529.; Дубинин Н.П., Карпец И.Н., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. – М., 1982. – 129-б.; Эфроимсон В. Родословная альтруизма // *Новый мир*, 1971, №1. – Б.210.
18. Т.Г.Морган. Избранные работы по генетике. Государственное издательство колхозной и совхозной литературы «Сельхозгиз» Москва-Ленинград—1937.-С. 51-61.
19. Курт Шнейдер. Клиническая психопатология. 14-е неизменное издание с комментариями Герда Хубера и Гизеллы Гросс. Издательство “Сфера” (перевод, оформление)– М., 1999. – С. 27.
20. Эрнст Кречмер. Строение тела и характер. – Москва : Академический проект, 2019. — С.52.
21. Зигмунд Фрейд. Толкование сновидений. Издательство “Харвест”. – М., 2005. –480 С.
22. Фромм Эрих, Хорни Карен. Психоанализ и культура. Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. . – Москва : Юрист, 1995. — С.423.
23. Тард Г. Законы подражания. — М.: Академический проект, 2011. — С. 70.
24. Марат, Жан Поль (1743-1793). План уголовного законодательства [Текст] / Пер. с фр. Н. С. Лапшиной ; Под ред. и с предисл. А. А. Герцензона. — Москва : Изд-во иностр. лит., 1951. — 152 с.
25. Радищев А. Н. О законоположении // Радищев А. Н. Полное собрание сочинений. М.-Л. :Изд-во Академии наук СССР, 1938—1952. Т. 3 (1952). С. 143—165.
26. Введение в криминологию : лекции / В.А. Ананич ; учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». – Минск : Акад. МВД, 2014. –с.59.
27. Лист, Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление / Ф. Лист ; сост. и предисл. В.С. Овчинского. — Москва : ИНФРА-М, 2023. — С.110.
28. В. Фокс «Введение в криминологию». Пер. с англ. – М.: «Прогресс», 1985. – С. 106-117.
29. Каиржанов Е.И.Криминология (Общая часть). – Алматы: 2003. – С. 29.
30. Кудрявцев, В. Н. Причины правонарушений: (репринт издания М., 1976) Монография / Кудрявцев В.Н. - Москва :Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М, 2016. - С.34.
31. Проблемы криминологической детерминации / Кузнецова Н.Ф.; Под ред.: Кудрявцев В.Н. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - С.48.
32. Спиридонов Л.И. Социальное развитие и право. Л., 1973. С. 167.
33. Владимир Кудрявцев: Причинность в криминологии. О структуре индивидуального преступного поведения. Монография. – М.: НОРМА, 2019. – С.36.
34. Номоконов В.А.:Преступное поведение: детерминация и ответственность.– Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. – С.43.
35. Волков М. Что нам показывает статистика преступности // *Вестник статистики*. 1991. №3.

36. Becker G.S. The economics of crime // Cross Sections. 1995. Fall. P. 8 - 15.
37. Ehrlich I. The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life or Death // American Economic Review. - 1975. - № 65.
38. Шнайдер, Г.Й. Криминология/ Ганс Йоахим Шнайдер; Пер. с нем. Ю. А. Неподаева; Под ред. Л. О. Иванова.- М.: Университетское, 1994.- С. 253.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 1 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).